

Юрій Громик

Західнополіські прислівники *вкóчи, втóчи*

У системі західнополіської прислівникової лексики найархаїчніший шар утворень складають деривати, що виникли за спільнослов'янськими словотвірними зразками на основі коренів давніх нечленних займенників. Західнополіський говір зберігає окремі виразно реліктові форми цього морфологічного різновиду. Так, із залучених для дослідження матеріалів особливої уваги заслуговують уживані у кількох говіркових групах із західнополіського говору відповідники до загальноновживаних лексем *коли* і *тоді*.

кóче, кóчи, кóча, окóче, окóчи, окóч, укóчи, укóче, вкóчи, вкóче, вкóча, укóци 'коли, о якій порі'; пор. у реченнях: *вкóчи с'о ти всп'іла бул'бі пувикóпуват'?*; *окóче в'ін приїждж'ев?*; *тóче, тóча, отóче, отóчи, отóч, втóчи, втóче, утóчи, утóче, втóча* 'тоді, в той час'; пор. у реченнях: *вкóчи пришóв, втóчи пошóв; да те булá тóча?*.

Виявлено кілька груп похідних від цих утворень:

1) у західноволинських надбузьких говірках структура прислівника *тóча* ускладнюється вторинними суфіксами *-ке, -ка*: *тóчаке, тóчака* 'тоді';

2) у північних зарічненсько-дубровицьких говірках уживана форма *огéточ* 'тоді', зі структури якої можна вичленити сегмент *-ге-* – вказівну частку, яка у цій говірковій групі у складі прислівників часто поєднується з займенниковою основою *-т-*, для вираження семантики віддаленості, пор. пропорції: *стул* 'звідси' || *згету́л* 'звідти', *дóти* 'досі' || *дóгети* 'доти' і ін.; ця ж частка наявна тут у займенникові *гéтой* 'цей';

3) у надсвітязьких говірках виявлено похідні утвореннями з кінцевими аналогічного походження формантами *-ль, -ля*: *вкóчил', вкóчил'а, укóчил', укóчил'а* 'коли', *втóчил', втóчил'а, утóчил', утóчил'а* 'тоді'; очевидним на появу кінцевих морфем є вплив із боку вживаних у цих говірках часових прислівників типу *пóкил', пóкил'а, дóкил', дóкил'а, дбсил', дбсил'а*;

4) у цій же говірковій групі зафіксовано формально демінутивні утворення з додатковим сегментом *-ка*: *вкóчил'ка, укóчил'ка, втóчил'ка, утóчил'ка*, пор. паралельні *дбсил'ка, дбтил'ка*;

5) відомі похідні неозначені прислівники із частками *-сь, -ся*: *кóчес', кóчис', кóчас', окóчес', окóчис', укóчис', укóчес', вкóчис', вкóчес', укóцис', вкóчил'ас', вкóчил'кас', вкóчис'а, вкóчес'а, вкóчас'* 'колись, невідомо коли; давніше';

6) виявлено неозначений прислівник із часткою *-небут'*: *вкочинéбут'*;

7) у надсвітязьких говірках поширені неозначені прислівники з часкою *ди-*: *дивкóчи, дивкóче, дивкóчил', дивкóчил'а, дивкóчил'ка* 'колись; деколи';

8) у північно-східній частині надсвітязьких говірок виявлено неозначений прислівник із двома сконтамінованими частками: *абíдивкочи* 'коли-небудь';

9) у цьому ж масиві за аналогією до вживаних тут прислівників *інколи, інкогда* утворено дериват *інкочи (їнкочи, гінкочи)* 'зрідка, деколи'; сегмент *ін-* – займенникова основа, з псл. **інъ* 'інший'.

Лексема *вкóча* із західнополіського говору відома з фіксації Ф.Бабія [1, 42]; деривати *тóча* і *тóчака* в іваничівських говірках фіксував М.Корзонюк [2, 239]. Споріднені утворення відомі в суміжних говорах. Так, Г.Шило із західноволинських та холмських говірок навів лексеми *вкóчи, вкóча, втóчи, втóча* [3, 176]. За свідченнями Г.Шила [3, 16], у західноволинських говірках Сокальщини подібні форми вперше відзначені були 1899 року В.Сокальським: *кóчи, кóча, вкóчи, вкóчі* та *тóчи, тóчі, тóча, втóчи*. Ареал цих утворень через південноволинські говірки [3, 176]

продовжується у так званих батьюцьких говорах, у яких І.Верхратський виявив лексеми *вкóчи*, *вкóчі* та *втóчи*, *втóчі* [4, 78, 257].

Фіксація у перехідних говірках Луинецького району Брестської області неозначених прислівників *неўкач*, *неўкача* ‘колись’ [5, 145] свідчить про можливість уживання тепер, чи, принаймні, давніше, у цьому говірковому масиві вихідних форм **ўкоч*, **ўкоча* ‘коли’. Одне з утворень цього типу відоме у підляських говірках: “Слоўнік беларускіх гаворак...” подає звідси лексему *сіётеча* ‘у цей час’ [6, IV, 423], у складі якої сегмент *сіе-* – вказівна частка, відома у підляських та берестейських говірках, яка поєднується із займенниковою основою *ть* і вказує на близькість, пор. займенники: підляський *сіету* ‘цей’ [6, IV, 423], берест. *сіте*, *сіте* ‘це’ [7, 203].

Наведені паралелі дозволяють встановити загальний, колись, можливо, суцільний ареал таких утворень, що охоплює підляські, деякі берестейсько-пинські, західнополіські надбузькі, холмські, західно- і південноволинські, так звані батьюцькі говірки, а також тепер осібний досить великий масив у районі Горино-Слуцького басейну, включаючи суміжні з ним зарічненсько-володимирецькі говірки; у межах досліджуваної території виявлено ще й острівний, дещо розріджений ареал на півночі Волинської області, що охоплює говірки с. Щедрогір Ратнівського та Щитинь і Борки Любешівського районів.

В українській мові відомі дві спроби етимологічного опрацювання лексем *вкóчи* : *вкóча* та *втóчи* : *втóча*. Першим звернув увагу на ці утворення Г.Шило, припустивши, що вони походять зі сполук *в кой час*, *в той час* [3, 242]. В етимологічному словнику української мови батьюцькі прислівники *втóчи*, *втóчі* визнано етимологічно неясними; автор відповідної статті словника В.Німчук, слідом за Г.Шилом, допускає, що вони є результатом стягнення сполук *в той ч'їс*, *в той ч'їс* [8, I, 435].

Щоправда, у пізніших дослідженнях В.Німчук визнав неслухняність цієї версії, аргументуючи її критику тим, що перехід *'а > 'е ('и)* після шиплячих властивий далеко не всім говірковим групам, де виявлено форми *вкóчи*, *втóчи* [9, 99; 10, 72-73]. Про помилковість цієї версії свідчать також дані із західнополіського говору та суміжних масивів, скажімо, факт активного побутування лексем *вкóчи*, *окóчи*, *тóчи* саме у такому фонетичному оформленні у говірках в районі Горино-Слуцького басейну, де перехід *'а > 'е* не відбувається; натомість форми *вкóча*, *втóча* виявлено у надбузьких, ратнівсько-любешівських говірках, де перехід *'а > 'е* – явище звичне.

У новіших дослідженнях В.Німчук прислівники *вкóчи*, *втóчи* вважає залишками давніх адвербіалізованих сполук прийменників із займенниками та іменником *чинь* у часовому значенні: *о кь чинь*, *въ кь чинь* (первісно ‘під час, у час якої дії, діяння, чину’) та *о ть чинь*, *въ ть чинь* (первісно ‘під час, у час тієї дії, діяння, чину’), за умови втрати кінцевого *-н*, що стала можливою після повної деетимологізації [9, 99; 10, 72-73]. Паралельні форми *вкóча*, *втóча* В.Німчук вважає результатами прирівнювання деетимологізованих *вкóчи*, *втóчи* до іменника *час* [9, 99]. Запропонована В.Німчуком нова версія етимологічного тлумачення лексем *вкóчи*, *втóчи* видається досить переконливою. На підтвердження її свідчить часта фіксація старожитніми пам’ятками зрощення *окочинь* ‘поки’ у ролі часового сполучника [11, II, 647; 12, II, 79] та співвідносного з ним *оточинь* [11, II, 759].

Щоправда, ця гіпотеза не враховує відомий завдяки Ю.Балю [13, 96] факт фіксації у кінці XIX ст. А.Гільфердінгом у кашубському говорі зрощень *ко-ще* ‘коли’ та *ко-те* ‘тоді’, з яких *ко-ще* повністю збігається із зафіксованою нами лексемою *кóче*. Наявність кашубських паралелей ставить під сумнів обидві відомі в укр. мові спроби етимології.

За Ю.Балем [13, 96], кашубське зрощення *ко-ще* структурно розкладається на два сегменти. Другий із них – *-ще* – кашубський прислівник зі значенням ‘коли’ [14, 193; 13, 23]; кашуб. *ще* < пол.

діал. *kie* 'коли': для кашубського говору, як свідчить К.Дейна [15, 20 + карта 21 В], перехід пом'якшених задньоязикових *k', g', x'* перед передніми голосними новішого походження *i, e* в *č', ž', š'*, як і подальше ствердіння *č' > č*, є явищем регулярним.

А.Брюкнер [16, 227], за ним В.Циран [17, 49], Ю.Баль [13, 37], Й.Отрембський [17, 97–98] пол. *kie* 'коли', відомий із XV ст., вважали скороченням форми *kie(g)dy*, що могло статися, як припускав Ю.Баль, унаслідок аналогічного вирівнювання за зразком паралельних, але різного походження лексем *wszegdy : wsze = kie(g)dy : kie*. Й.Отрембський бачив причину вичленення *kie < kiegdy* у двозначності *gdy* у старопольську добу: у старопол. *gdy* фонетично збіглися дві різні форми – прислівник з псл. **kьdy* та суф. з псл. **-gь-dy*.

Існує й інша гіпотеза щодо генези пол. діал. *kie*. Так, Ф.Славський [19, II, 137] лексему *kie* вважав формою називного-знахідного відмінка середнього роду займенника *кь (kie = *koje)*; на користь цієї гіпотези, слушно зауважив Ю.Баль [13, 38], свідчить подібного походження пол. *wsze* 'завше' (< **wiesz* 'весь'). Щоправда, В.Циран версію Ф.Славського вважав неслухною [17, 49].

Відповідно у формі *ko-te* сегмент *te* – кашуб. прислівник 'тоді' [14, 193; 13, 23], що є, можливо, скороченням *tegydy* [17, 49; 13, 37] або ж *te = *toje*.

Перша частина зрощень *ko-če, ko-te* Ю.Балем ототожнюється із кашуб. сполучником, часткою *ko*, які етимологічно зводяться до порівняльного прислівника (*j)ako*, що у сполуках з іншими словами скоротився до *ko* [13, 96].

Дослідження польських учених дозволяють встановити схему появи кашуб. *ko-če, ko-te*:

а) *ko-te < *ako te < *ako tedy*;

б) *ko-če < *ako če < *ako kie < *ako kiegdy*.

За Ю.Балем, сполука **ako kiedy* (діал. **ako kie*, кашуб. **ako če*) є результатом еліптичного спрощення складнішої конструкції, що приєднувала підрядне часове речення до головного: *ako tedy, kiedy* (діал. *ako te, kie*; кашуб. *ako te, če*).

Отже, з'ясовуючи етимологію західноукраїнських регіоналізмів, не можна ігнорувати наявність кашубських паралелей; заслуговує на увагу передусім паралель *кóче : ко́че*; зіставлення *тóче : коте*, на перший погляд, не дає сподіваного результату. Разом з тим гіпотеза Ю.Баля щодо появи кашуб. *ко́че, коте* не знаходить підтвердження на українському ґрунті, отже, є сумнівною. Очевидно, серед усіх зафіксованих в українських говорах форм стрижневою є саме *кóче*; це підтверджують такі міркування:

1) зважаючи на паралелі *кóчи : вкóчи : укóчи : окóчи*, початкові сегменти *в-, у-, о-* можна тлумачити як префікси – морфемі вторинного щодо самої основи походження;

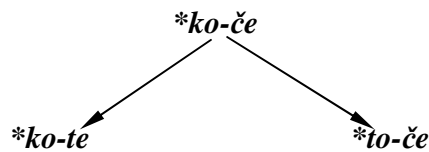
2) варіант *кóчи < кóче*; перехід кінцевого ненаголошеного *|e| > |u|* в досліджуваних говірках є явищем досить звичним, пор. *гéнде > гéнди, óнде > óнди, зáвше > зáвши* і ін.; цей фонетичний процес міг бути зумовлений чи, щонайменше, підтриманий деетимологізацією;

3) форма *кóча < кóче* з огляду на фіксацію *ї* у тих говірках, де *|e| > |a|*, як у *вóз'да < вóз'де, вóнда < вóнде* і т. ін.;

4) вагомим є факт наявності фонетично тотожного кашуб. *ко-че*.

Отже, варіант *кóче* найточніше зберігає початкову, етимологічну структуру. При етимологічному опрацюванні його і похідних, а також кашуб. *ко-че* треба мати на увазі, що виявлено ці форми в дуже архаїчних слов'янських говірках, якими є кашубські, західнополіські, підляські, холмські, західноволинські, т. зв. батуцькі. З огляду на це лексема *кóче (ко-че)* може бути тепер уже рідкісним рефлексом якогось праслов'янського утворення, можливо, **koče*; відповідно *тóче* можна спробувати звести до псл. **toče*. У складі гіпотетичних псл. **koče, *toče* початкові сегменти **ko, *to* сягають нечленних займенників *кь, ть*, пор. псл. **ko-li, *to-li* і ін.

Складник *-če* може бути теж займенникового походження, пов'язаний з псл. **če* 'що', пор. болг. *че* 'т. с.' [8, I, 101] – на користь цієї версії свідчить одночасність побутування у зарічненських, деяких інших говірках варіантів цих прислівників на *-ч* (*окóч, отóч, огéточ*) та етимологічно спорідненої форми родового відмінка заперечного займенника *нищо – нич* 'нічого'. Можливо, сюди ж сербське *отоиц(ке)* 'щойно' [20, 357]. Не заперечує такої гіпотези і кашуб. *ko-te* 'тоді', утворене за подібною схемою: псл. **kote* було співвідносним із **koče*; **-te* – займенниковий складник, з **tь*. Отже, відповідно до питально-відносного **koče* 'коли' у праслов'янський період могли існувати дві різні співвідносні форми зі значенням 'тоді': у протокашубських говорах – **kote*, у протоукраїнських – **toče*, схематично:

У пропорції **ko-če : *ko-te* для вираження різних часових значень протиставлялися кінцеві сегменти (**-te : *-če*), у пропорції **ko-če : *to-če* – початкові (**ko- : *to-*); компоненти **ko-*, **-če*, таким чином, мали питально-відносне значення, складники **to-*, **-te* (< **tь*) – вказівне.

Отже, прислівники *кóче, тóче*, їх варіанти та похідні утворення належать до значного шару давніх слов'янських архаїзмів, дотепер добре збережених у говірках Західного Полісся, але вже втрачених переважною більшістю інших слов'янських говорів. Найявність подібних реліктових форм дозволяє зробити і екстралінгвістичні висновки, зокрема, з цього огляду безсумнівною видається гіпотеза про присутність праслов'ян у цьому регіоні.

Література

1. Бабій Ф.Й. Вивчення прислівника в діалектних умовах // Українська мова і література в школі. – 1981. – № 11. – С. 42-45.
2. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
3. Лизанець П.М. Із словотвору говірок Затися Виноградівського району (прислівник) // Доповіді та повідомлення Уж ДУ. – Серія історико-філологічна. – № 1. – Ужгород, 1957. – С. 93-95.
4. Верхратський І. Говір батюків. – Львів, 1912. – 306 с.
5. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: Ў пяці тамах. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979-1986.
7. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
8. Етимологічний словник української мови: В семи томах. – Томи 1-3. – К.: Наукова думка, 1982-1989.
9. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1970. – 196 с.
10. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с.
11. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В трех томах, шести частях. – Москва: Книга, 1989.
12. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1977-1978.
13. Bal J. Formacje przysłówkowe z sufiksalnym *j* i *k* typu *dzisiaj, wñzoraj, dzisiak, tamok* w historii i dialektach języka polskiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974. – 115 s.
14. Lorentz F. Gramatyka pomorska. – T. I. – Wrocław, 1958. – 405 s.
15. Dejna K. Atlas polskich innowacji dialektalnych. – Warszawa – Łódź: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. – 60 s. +100 m.
16. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1958. – 428 s.
17. Cyran W. Przysłówki polskie: Budowa słowotwórcza. – Łódź, 1967. – 244 s.
18. Otrębski J. Z dziejów wyrazów polskich, 16, *kiej, teraz* // Język polski. – R. XLVI. – Kraków, 1961. – S. 5-16.
19. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – T. I-II. – Kraków, 1957-1965.

20. Толстой И.И. Сербскохорватско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1982. – 736 с.